

Історія

УДК 94(477.4)"17/18":355.27-027.557

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.19504728>

**Примусова мобілізація до імперської армії у Правобережній Україні:
соціокультурні наслідки та суспільне сприйняття (кінець XVIII – перша
половина XIX ст.**

Сидорук Сергій Антонович,

кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України

Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка,

м. Кам'янець- Україна, <https://orcid.org/0000-0002-3055-3277>**Прийнято: 20.03.2026 | Опубліковано: 31.03.2026**

Анотація. Стаття присвячена дослідженню примусової мобілізації до імперської армії у Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. як соціокультурного явища. **Метою** дослідження є виявлення особливостей сприйняття рекрутської повинності населенням, форм суспільної реакції на неї та визначення її довготривалих соціокультурних наслідків у контексті взаємовідносин між державою і суспільством, а також осмислення історичного досвіду у світлі сучасних мобілізаційних процесів в Україні.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, системності та міждисциплінарного підходу, із залученням методів соціальної історії, історичної антропології та порівняльного аналізу. Використано комплекс джерел, зокрема архівні документи, наукові праці, а також матеріали усної народної творчості, що дозволяють

реконструювати емоційне сприйняття рекрутчини та її відображення у колективній пам'яті.

У **результаті** дослідження встановлено, що рекрутська повинність сприймалася населенням як обтяжливе і несправедливе явище, що викликало страх, недовіру до влади та різні форми соціального спротиву, включаючи ухиляння, втечі та приховування рекрутів. Показано, що мобілізаційні практики мали значний вплив на соціальні структури, зокрема спричиняли руйнування сімейних зв'язків, втрату трудових ресурсів і формування негативного образу держави. Особливу увагу приділено відображенню рекрутчини у фольклорі, який фіксує її травматичний характер і дозволяє глибше зрозуміти соціально-психологічні аспекти цього явища.

З'ясовано, що реакції населення на примусову мобілізацію в XIX ст. мають типологічні паралелі із сучасними суспільними настроями в Україні, зокрема щодо сприйняття примусових практик як соціального тиску. Водночас визначено, що принциповою відмінністю сучасної ситуації є вищий рівень легітимності держави та усвідомлення оборонного характеру війни. У **висновках** підкреслено, що історичний досвід рекрутчини засвідчує важливість забезпечення соціальної справедливості, прозорості та довіри як ключових умов ефективності мобілізаційної політики.

Ключові слова: рекрутська повинність, примусова мобілізація, Правобережна Україна, Російська імперія, соціокультурні наслідки, суспільне сприйняття, соціальний протест, мобілізаційна політика, рекрутчина, історична пам'ять.

Forced mobilization to the imperial army in Right-Bank Ukraine: socio-cultural consequences and public perception (late 18th – first half of the 19th century)

Sergiy Sydoruk,

Candidate of Historical Sciences, Associated Professor of Ukraine History
Department, Kamianets-Podilsky Ivan Ohienko national university, Kamianets-Podilskyi, Ukraine, <https://orcid.org/0000-0002-3055-3277>

Abstract. *The article is devoted to the study of forced mobilization to the imperial army in Right-Bank Ukraine at the end of the 18th - the first half of the 19th century. as a socio-cultural phenomenon. The aim of the study is to identify the peculiarities of the perception of conscription by the population, the forms of public reaction to it and determine its long-term socio-cultural consequences in the context of relations between the state and society, as well as to understand historical experience in the light of modern mobilization processes in Ukraine.*

***The methodological basis** of the study is the principles of historicism, systemicity and an interdisciplinary approach, involving the methods of social history, historical anthropology and comparative analysis. A set of sources was used, in particular archival documents, scientific works, as well as materials of oral folklore, which allow reconstructing the emotional perception of conscription and its reflection in collective memory. **As a result of the study**, it was established that conscription was perceived by the population as a burdensome and unfair phenomenon, which caused fear, distrust of the authorities and various forms of social resistance, including evasion, escape and hiding of recruits. It is shown that mobilization practices had a significant impact on social structures, in particular, they caused the destruction of family ties, loss of labor resources and the formation of a negative image of the state. Special attention is paid to the reflection of*

conscription in folklore, which records its traumatic nature and allows for a deeper understanding of the socio-psychological aspects of this phenomenon.

*It is found that the reactions of the population to forced mobilization in the 19th century. have typological parallels with modern public sentiments in Ukraine, in particular regarding the perception of forced practices as social pressure. At the same time, it is determined that the fundamental difference of the modern situation is the higher level of legitimacy of the state and the awareness of the defensive nature of war. **The conclusions** emphasize that the historical experience of recruitment demonstrates the importance of ensuring social justice, transparency and trust as key conditions for the effectiveness of mobilization policy.*

Keywords: *conscription, forced mobilization, Right-Bank Ukraine, Russian Empire, socio-cultural consequences, public perception, social protest, mobilization policy, recruitment, historical background..*

Постановка проблеми. Проблема примусової мобілізації населення як інструменту державної військової політики залишається недостатньо комплексно дослідженою у вітчизняній історіографії, особливо в аспекті її соціокультурних наслідків і сприйняття суспільством. Рекрутські набори на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. виступали не лише механізмом комплектування армії, а й важливим чинником трансформації соціальних відносин, формування колективних уявлень про державу, владу та військовий обов’язок. Водночас у науковій літературі переважає описово-інституційний підхід до вивчення рекрутчини, тоді як питання реакції населення, форм спротиву та довготривалого соціокультурного впливу цих практик залишаються недостатньо висвітленими. У цьому контексті актуальним є дослідження примусової мобілізації як соціального явища, що дозволяє глибше зрозуміти механізми

взаємодії між державою та суспільством і простежити історичні витоки сучасних мобілізаційних процесів.

Актуальність дослідження посилюється сучасними суспільними дискусіями в Україні щодо характеру та механізмів мобілізаційної політики держави. У медіапросторі сформувався стійкий дискурс, у межах якого критикуються практики примусового залучення громадян до військової служби. Тому звернення до історичного досвіду рекрутських наборів в Україні дозволяє не лише простежити витоки подібних соціальних реакцій, але й виявити типологічні паралелі й історичні витоки сучасних суспільних реакцій на примусову мобілізацію, що є важливим для розуміння актуальних процесів взаємодії держави та суспільства в умовах воєнного часу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема рекрутської повинності на території Правобережної України знайшла відображення у низці праць вітчизняних дослідників С. Сидорука [1-4; 6; 8] та А. Філінюка [5-8]. Підсумок їх дослідження цієї проблематики представлено у спільній монографії [8], де рекрутчина розглядається як складова імперської військово-адміністративної політики, проаналізовано її соціально-станові та демографічні наслідки, а також вплив на різні групи населення.

Окремий напрям дослідження становить аналіз соціального та культурного сприйняття рекрутської повинності, зокрема її відображення в усній народній творчості. Використання народнопоетичних джерел дозволяє реконструювати емоційне сприйняття мобілізації, її вплив на повсякденне життя та колективну пам'ять населення, що значною мірою доповнює дані офіційних джерел. Автор даної публікації та А. Філінюк у своїх працях уже розглядали відображення рекрутчини у фольклорі як соціально травматичне явище, але не проводили паралелей із сучасністю в контексті мобілізаційної політики.

У працях А. Скрипника, М. Бармака, Н. Мацко та Т. Трофімук (Т. Трофімук-Кирилова) порушуються окремі аспекти функціонування

рекрутської повинності та її впливу на суспільство. Зокрема, А. Скрипник [9] аналізує соціально-економічні трансформації та механізми імперської політики на Правобережжі, у межах яких рекрутчина виступає одним із інструментів соціального контролю. М. Бармак [10] зосереджується на військово-адміністративних аспектах мобілізаційної системи Російської імперії, розкриваючи організаційні механізми комплектування армії. Н. Мацко [10-12] та Т. Трофімук [13; 14] у своїх дослідженнях звертаються до проблем повсякденного життя населення, соціальних практик і реакцій на імперську політику, що дозволяє частково простежити ставлення до рекрутської повинності. То ж зазначені дослідження зосереджені переважно на соціально-економічних та інституційних аспектах і не формують цілісного уявлення про соціокультурні наслідки рекрутчини.

У сучасній історіографії останніх років проблема військових повинностей і мобілізаційної політики розглядається переважно в межах ширших досліджень імперських практик, соціального контролю та історії держави і права. Зокрема, у дослідженні О. Воротинцевої [15] акцент зроблено переважно на адміністративно-процедурних аспектах набору, однак через факти втеч рекрутів, наявність «підставних» осіб і необхідність контролю з боку влади опосередковано простежується негативне ставлення населення, що проявлялося у прагненні уникнути служби. У правознавчому дослідженні Л. Кузнецової та О. Дулгерової щодо функціонування звичаєвого права [16] рекрутчина розглядається в контексті соціально-економічних практик, зокрема через явище найму «охочих», що свідчить про сприйняття військової повинності як небажаного обов'язку, від якого намагалися відкупитися або перекласти на інших, використовуючи навіть неформальні й напівлегальні механізми. Натомість у праці вченого-юриста П. Захарченка про законодавчу основу заміни рекрутської системи комплектування війська загальною військовою повинністю у 1874 р. [17] прямо підкреслюється соціально

негативне сприйняття рекрутчини: служба трактувалася як тяжка повинність, а громади нерідко свідомо віддавали до війська соціально небажані або маргіналізовані елементи, що відображає її використання з пенітенціарною метою.

У сукупності ці матеріали дозволяють стверджувати, що незалежно від типу джерела рекрутська повинність стабільно сприймалася населенням як примусове, обтяжливе і соціально небажане явище, що породжувало різні стратегії уникнення – від втеч і приховування до інституціоналізованих форм заміщення. В останніх сучасних дослідженнях увага приділяється трансформації військових обов'язків, їх правовому регулюванню та соціальним наслідкам, однак рекрутська повинність як окремий соціокультурний феномен залишається недостатньо дослідженою. Це зумовлює фрагментарність сучасного наукового дискурсу та актуалізує потребу комплексного аналізу її впливу на суспільство.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри наявність значного масиву досліджень, соціокультурний вимір рекрутської повинності, зокрема її сприйняття населенням, відображення у колективній свідомості, фольклорі та повсякденних практиках, залишається недостатньо розкритим. Це зумовлює необхідність комплексного аналізу рекрутчини як соціального явища, що дозволяє глибше зрозуміти механізми взаємодії між державою та суспільством у контексті примусової мобілізації.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті полягає у дослідженні примусової мобілізації до імперської армії у Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. як соціокультурного явища, зокрема у виявленні особливостей її сприйняття населенням, форм суспільної реакції та довготривалих соціокультурних наслідків, а також у визначенні історичних уроків цього досвіду для осмислення проблем і викликів сучасної мобілізаційної політики в Україні.

Виклад основного матеріалу. Рекрутська повинність на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. була важливим інструментом імперської військової політики, який суттєво впливав на соціальну структуру, повсякденне життя населення та формування уявлень про державу. Її впровадження та реалізація супроводжувалося значною соціальною напругою та трансформацією традиційних моделей взаємодії в межах сільських та міщанських громад краю.

Окремо варто зауважити, що окреслені соціокультурні наслідки рекрутської повинності мають певні типологічні паралелі із сучасними мобілізаційними процесами в Україні. Йдеться насамперед про сприйняття примусових практик як соціального тиску, що впливає на рівень довіри до держави та породжує різні форми суспільної реакції. Водночас сучасна ситуація принципово відрізняється усвідомленням оборонного характеру війни, що формує іншу мотиваційну основу участі громадян у військовій службі.

Виконання рекрутської повинності викликало значне невдоволення серед населення Правобережної України, яке до входження до складу Російської імперії не було обізнане з практикою рекрутських наборів і тривалою, понад двадцятирічною військовою службою. Вона сприймалася як одна з найтяжчих життєвих обставин, що випадала юнакові або чоловікові, адже його родина, позбавлена годувальника, опинялася у вкрай скрутному становищі. Відправлення до війська означало для рекрутів фактичне прощання з родиною та близькими, нерідко назавжди. Упродовж багаторічної служби молоді й працездатні чоловіки втрачали здоров'я, сили та соціальні перспективи, перетворюючись на фізично виснажених і хворих людей. Значна частина з них гинула або зазнавала каліцтва під час воєн, які вела Російська імперія, тому проводи до війська часто були більше схожі на похорон [1, с. 159].

За таких умов природним було прагнення молодих людей будь-якими способами уникнути служби в царській армії. Зокрема, у Подільській губернії, на території сучасної Вінниччини, у другій половині 1830-х – 1850-х рр. масового характеру набуло ухиляння від рекрутської повинності серед старообрядців, які переховували не лише своїх одновірців, а й місцеве православне населення [18; 19]. Подібні практики були поширені і серед єврейських громад, представники яких уникали виконання повинності або допомагали іншим мешканцям краю переховуватися від рекрутських наборів [20]. До цього процесу інколи долучалося навіть кагальне керівництво, що було відповідальне за проведення рекрутського набору у своїй громаді [21-25].

Архівні джерела засвідчують, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на Правобережжі значного поширення через рекрутські набори набули втечі селян від поміщиків [26-30]. Так, у 1810 р. з маєтків Поділля втекло кілька тисяч селян, а за матеріалами ревізій 1795, 1811 і 1816 рр. лише з с. Женишківці Ушицького повіту втекло 120 кріпаків [31, с. 123.].

Таким чином, ухилення від рекрутської повинності набувало характеру поширеної соціальної практики, що свідчить про сприйняття рекрутської повинності як примусового і несправедливого явища.

Квоти рекрутських наборів у мирний та воєнний час суттєво різнилися. У мирний час відбувалися “звичайні” набори, які проводилися з метою поповнення рядового складу армії що змінювався щороку. “Посилені” і “надзвичайні” набори відбувалися, як правило коли імперія воювала і гостро потребувала солдатів через втрати у війнах.

Під час проведення звичайних, а особливо посилених і надзвичайних рекрутських наборів найбільше соціальне напруження спостерігалось напередодні їх початку, у момент відправлення рекрутів, а також упродовж тривалого періоду після цього. Населення Правобережної України

неодноразово опинялося в умовах, коли кількість осіб, яких необхідно було відправити до війська, у кілька разів перевищувала показники звичайних наборів. Особливо складною ситуація ставала у роки війн, коли мобілізаційні кампанії проводилися кілька разів протягом одного року, зокрема у 1806, 1812, 1829 та 1853–1856 рр. За таких обставин соціальна напруга серед селянства і міщанства набувала постійного, безперервного характеру [32, с. 81].

Це дає підстави стверджувати, що рекрутські набори були не епізодичним явищем, а постійним чинником соціальної нестабільності, який впливав на психологічний стан населення та на якість повсякденного життя.

О. Крижанівська аргументовано зазначає, що рекрутські набори викликали у селян глибоке почуття страху, оскільки сприймалися як надмірно обтяжливі та несправедливі. Посилення бюрократичних процесів у суспільстві ще більше загострювало це сприйняття, формуючи недовіру і побоювання щодо офіційних документів та процедур їх оформлення. У результаті рекрутська повинність породжувала серед населення не лише страх, а й обурення та різні форми соціального протесту [33, с. 392.]. Це дуже добре відображено в народних піснях, де рекрутська повинність та її вплив на всі сфери суспільного життя знайшла своє відображення. Слова пісень закарбували в колективну пам'ять вплив рекрутських наборів на трудові ресурси народу:

Посіяти, поорали – нікому збирати,

Як погнали наших хлопців в місто присягати[34, с. 115.].

Розпач батьків від втрати дітей відображено в таких рядках:

Як в рекрути в селі брали,

Батько й мати заридали... [34, с. 127.]

Українці готові були терпіти тривалу розлуку з власними синами, відправляючи їх в еміграцію, аби тільки убезпечити їх від солдатської долі [2, с. 369; 33, с.387]:

Втікай, сину, в Волощину,
Не можна тут бути:
Пописали комісари
Всіх нас у некрути [34, с. 86].

Ухилення від військової служби не сприймалося селянством як протиправне діяння. Родини намагалися всіма можливими способами вберегти своїх синів і братів від рекрутчини, зокрема, як засвідчують народні пісні, завчасно повідомляли їх про початок рекрутських наборів:

Пішла сестра, дала знати:
Втікай, брате, їдуть брати! [34, с. 103.]

Отже, фольклорні джерела фіксують не лише емоційне сприйняття рекрутчини, а й є важливим інструментом формування колективної пам'яті про примусовий характер мобілізації.

Досвід реакції українського суспільства на рекрутські набори є важливим для сучасної України насамперед як історичний матеріал для осмислення взаємодії між державою і суспільством у сфері мобілізаційної політики. Він показує, що домінування примусових методів без належного врахування соціальних настроїв призводить до недовіри, поширення ухиляння та різних форм пасивного і активного спротиву. Це дозволяє зробити висновок про необхідність поєднання мобілізаційних заходів із принципами справедливості, прозорості та зрозумілої комунікації з суспільством.

Крім того, історичний досвід демонструє, що мобілізація має не лише військовий, а й глибокий соціокультурний вимір, впливаючи на сімейні відносини, колективну пам'ять і суспільні уявлення про державу. Врахування цих чинників у сучасних умовах дозволить зменшити соціальну напругу.

Таким чином, звернення до досвіду рекрутчини сприяє формуванню більш ефективної та соціально прийнятної моделі мобілізації, що базується на довірі, відповідальності та взаємодії між державою і громадянами.

Небажання служити в дореформеній армії Російської імперії у XIX ст. значною мірою пояснювалося тим, що вона сприймалася як чужа інституція, яка діяла в інтересах держави, з якою населення не ідентифікувало себе. Сучасна ситуація принципово інша, оскільки йдеться про власну державу та оборонну війну. То ж, якщо в XIX ст. ключовим чинником була чужість держави, то в сучасних умовах вирішальними стають питання довіри, справедливості та легітимності практик мобілізації. Це має стати для нас історичним уроком, тому що навіть за високої підтримки держави примусові механізми без належної комунікації та соціальної рівноваги можуть викликати напруження у суспільстві.

Висновки. Примусова мобілізація до імперської армії у Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. мала глибокі соціокультурні наслідки, що проявлялися у формуванні недовіри до держави, поширенні практик ухиляння та закріпленні образу мобілізації як насильницького втручання у життя громади. Порівняння з сучасною мобілізацією в Україні засвідчує наявність типологічно подібних реакцій на примусові елементи мобілізаційної політики, зокрема страху, напруження та відчуття соціальної несправедливості, що впливають на рівень суспільної довіри. Водночас принциповою відмінністю є інший рівень легітимності держави та усвідомлення громадянами оборонного характеру війни, що формує поряд із критичним ставленням і значний потенціал добровільної участі. Таким чином, історичний досвід рекрутських наборів підтверджує, що соціальна ефективність мобілізації визначається не лише її адміністративною організацією, а й здатністю держави забезпечити справедливість, прозорість і суспільну підтримку мобілізаційних заходів.

Перспективним напрямом подальших досліджень є поглиблене вивчення соціокультурного виміру мобілізаційних процесів через залучення міждисциплінарних підходів, зокрема історичної антропології, соціальної психології та досліджень колективної пам'яті. Важливим також є розширення джерельної бази за рахунок фольклорних матеріалів, особистих наративів і мікроісторичних студій, що дозволить детальніше реконструювати повсякденні практики реагування населення на примусову мобілізацію. Окремої уваги потребує порівняльний аналіз історичних і сучасних моделей мобілізаційної політики з метою виявлення сталих і змінних чинників у взаємовідносинах держави та суспільства в умовах війни.

Список використаних джерел

1. Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні (1794–1874 рр.): дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 – історія України. Кам'янець-Подільський, 2010. 255 с.
2. Сидорук С. А. Рекрутчина як суспільне явище у народнопоетичній творчості подолян. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Збірник наукових праць. Т.11: Матеріали сьомого круглого столу “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету”. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. С. 364-373.
3. Сидорук С. А. До питання про вплив рекрутчини на єврейські громади Правобережної України. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. І. Огієнка, 2015. Вип.8: До 25-річчя кафедри історії України. С. 183-191. URL: <http://visnyk-history.kpnu.edu.ua/article/view/68596> (дата звернення 28.01.2026).
4. Сидорук С. А. Соціально-психологічні аспекти виконання рекрутської повинності населенням Правобережної України. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: Історичні науки*.

Кам'янець-Подільський: ПП “Медобори – 2006”, 2012. Т. 22: На пошану професора П. Ф. Лаптіна. С. 273-283.

5. Філінюк А. Г. Рекрутська повинність у Правобережній Україні на межі XVIII -XIX століть. *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету*: Збірник за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів. Випуск 3. В 3-х томах. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2004. Т. 1. С. 17-20.

6. Філінюк А. Г., Сидорук С. А. Вплив церковно-релігійного чинника на особливості виконання рекрутської повинності населенням Поділля. *Освіта, наука і культура на Поділлі*. Збірник наукових праць. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2008. Т.12: Матеріали восьмого круглого столу “Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі. Присвячено 90-річчю Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка”. С. 230-244.

7. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття : тенденції розвитку і соціальні трансформації : монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. 728 с.

8. Філінюк А. Г., Сидорук С. А. Рекрутська повинність у Правобережній Україні в 1794–1874 рр.: суспільно-політичний, соціально-становий і демографічний аспекти: сучасний дискурс: монографія. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2017. 416 с. URL: <https://odnb.odessa.ua/vnn/book/2770> (дата звернення 28.01.2026).

9. Скрипник А. Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.). Кам'янець-Подільський: Видавець ФОП Зволейко Д. Г., 2016. 612 с. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VchuI_2017_3_22(дата звернення 28.01.2026).

10. Бармак М. В., Луговий Б. В., Мацко Н. С. Російська військова окупація Правобережної України (друга половина XVIII–XIX ст.). Тернопіль: Астон, 2019. 336 с.

11. Мацко Н. С. Імперські військові формування на Правобережній Україні та пов'язані з ними повинності (кінець XVII – перша половина XIX ст.). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки*. Луганськ, 2010. № 19. С. 195-203.

12. Мацко Н. С. Рекрутська повинність у Подільській губернії за часів Російської імперії. *Воєнна історія Поділля та Буковини: Матеріали Всеукр. наук. військово-істор. конф., 25-26 листопада 2009 р., Кам'янець-Подільський – Київ., 2009. С. 113-119.*

13. Трофімук Т. М. Правове зрівнення з християнами у виконанні рекрутської повинності у Російській імперії. *Гілея (Науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 60 (№ 5). С. 189-194.*

14. Трофімук-Кирилова Т. М. Найм “добровольців” як спосіб ухилення єврейських громад від виконання рекрутської повинності (за матеріалами Волинської губернії). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: збірник наукових праць : Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Рівне : О. Зень, 2014. Вип. 25. С. 135–138. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvtvi_2014_25_53 (дата звернення 29.01.2026).*

15. Воротинцева О. Рекрутський набір 1799 року на Слобожанщині (за матеріалами ревізьких казок Слобідсько-Української губернії). *Сіверянський літопис*. 2025. № 3. С. 19-24. DOI: 10.58407/litopis.250303 (дата звернення 29.01.2026).

16. Кузнецова Л. В., Дулгерова О. М. Особливості оплати праці за звичаєвим правом. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 10. С. 747–750. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-10/186> (дата звернення 29.01.2026).

17. Захарченко П. П. Механізм комплектування армії за «Уставом про військову повинність» 1 січня 1874 р. *Соціологія права*. 2023. Випуск 1–2 (44–

45). С.34-37. DOI <https://doi.org/10.37687/2413-6433.2023-1-2.5> (дата звернення 29.01.2026).

18. Справа за звинуваченням старообрядців у приховуванні селян, які втікли від кріпосної і рекрутської повинності (1832-1851 рр.). *Держархів Вінницької області*. Ф. Д-391. Оп. 1. Спр. 545. 1-132 арк.

19. Справа про звинувачення старообрядців в ухиленні від рекрутської повинності (1837-1856). *Держархів Вінницької області*. Ф. Д-391. Оп. 1. Спр. 546. 79 арк.

20. Справа за звинуваченням євреїв в ухилянні від рекрутської повинності (1843-1859 рр.). *Держархів Вінницької області*. Ф. Д-391. Оп. 1. Спр. 548. 231 арк.

21. Справа за звинуваченням міщанина Д. Шафіра в ухиленні від рекрутської повинності. (1844-1845). *Держархів Вінницької області*. Ф. Д-391. Оп. 1. Спр. 549. 63 арк.

22. Справа за звинуваченням в ухиленні від рекрутської повинності міщанина Ж. Айзека (1844-1845 рр.). *Держархів Вінницької області*. Ф. Д-391. Оп. 1. Спр. 551. 22 арк.

23. Справа за звинуваченням в ухиленні від рекрутської повинності міщанина Л. Стейнгера (1844-1845 рр.). *Держархів Вінницької області*. Ф. Д-391. Оп. 1. Спр. 552. 42 арк.

24. Справа за звинуваченням в ухиленні від рекрутської повинності міщан Лівшица, Кріца, Квегера (1845-1849 рр.). *Держархів Вінницької області*. Ф. Д-391. Оп. 1. Спр. 553. 70 арк.

25. Справа за звинуваченням старости вінницької єврейської громади Трахтенберга в приховуванні своїх синів від рекрутської повинності (1844-1846 рр.). *Держархів Вінницької області*. Ф. Д-391. Оп. 1. Спр. 550. 83 арк.

26. Про політичну обстановку, втечі від рекрутства, злочини, покарання, 1799 р. *ЦДІАК України*, Ф. 484. Оп. 1. Спр. 9. 253 арк.

27. Рапорти київської міської міліції про відправку арештованих (колодників), про розшук кріпосних селян-втікачів, 1799 р. *ЦДІАК України*. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 13. 64 арк.

28. По відношенню поміщика Богуславського повіту, полковника Понятовського про селян, що втекли від нього, 1804 р. *ЦДІАК України*. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 572. 32 арк.

29. По відношенню маршала Богуславського повіту й губерньського предводителя дворянства про виловлення селян-втікачів Київської губернії, 1804 р. *ЦДІАК України*. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 611. 44 арк.

30. Про втечі селян Київської губернії, 1812 р. *ЦДІАК України*. Ф. 533. Оп. 1. Спр. 1520. 16 арк.

31. Нариси історії Поділля: на допомогу вчителю / Л. В. Баженов, І. С. Винокур, С. К. Гуменюк та ін. Хмельницький : Облполіграфвидав, 1990. 327 с.

32. Криськов А. А. Землеволодіння і землекористування в губерніях Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. Монографія. Тернопіль: Астон, 2014. 324 с. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2015_16%282%29__9 (дата звернення 29.01.2026).

33. Крижановська О. О. Страхи у ментальності українського селянства наприкінці XVIII – в середині XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* / голова редкол. О. П. Реєнт. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2009. Вип. XVI. С. 381-394.

34. Рекрутські та солдатські пісні / упоряд.: А. А. Іоаніді, О. А. Правдюк ; голова ред. кол. О. І. Дей ; Академія наук Української РСР, Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського. Київ: Наук. думка, 1974. 628 с.